

I. DICHOTOMIE SPISOVNOSTI A NESPISOVNOSTI

Vztahy mezi národními jazyky se v praxi uživatelů i v lingvistických analýzách zakládají na spisovných jazycích, neboť spisovný jazyk jako základní útvar národního jazyka je, jak známo, nositelem funkce národně reprezentační. Naproti tomu uvnitř národního jazyka vede trvalé napětí mezi spisovným jazykem a nespisovnými útvary k vytváření zjevné dichotomie, jejíž funkce při dorozumívání je nicméně v průběhu věků proměnná. Nespisovnými útvary rozumíme obecně jednak tradiční teritoriální dialekt s jeho nejvyšším vývojovým stupněm interdialektem, jednak obecný jazyk koiné; všem je společné to, že vycházejí z teritoriálního základu mluvy nebo jej přímo tvoří, kdežto spisovný jazyk se od něho (z hlediska teritoria národní pospolitosti) postupně odtrhuje. Jazykověda dokládá vesměs ryzí strukturní charakter nespisovných útvarů, poukazuje — zvláště v případě tradičního teritoriálního dialektu — vesměs na jejich „tuhou normu“ (Horálek, Trost), nicméně takové důkazy jsou podmíněny osvědčenými, spolehlivými metodami a cíli dialektologie, která pátrá po nejstarším zachovalém stavu (aby od něho odvíjela dynamické inovace), a jsou čím dále tím více v rozporu s běžnou dorozumívací praxí, v níž se většinou mísí rozmanité prostředky národního jazyka, aniž třeba přitom ztrácejí na vymezenosti své útvarové charakteristiky (zůstávají spisovnými, nářečními ap.). Náš výklad o proměnné funkci dichotomie spisovnosti a nespisovnosti snaží se tento smíšený ráz běžné mluvy vystihnout a přitom nerozšiřuje útvary národního jazyka o další strukturní nebo funkční stupně mezi krajními pilíři jazykové situace — mezi spisovným jazykem psané řeči a tradičním teritoriálním dialektem (mimo obecně uznávaný pojem obecného jazyka, popř. interdialektu).

1. Dichotomie (ne)spisovnosti (jak to ukazuje též etymologický význam slova spisovný = psaný, sepsaný, ale svým významem by ostatně nebyly vzdáleny ani přívlastky kulturní, literární ze sousloví kulturní, literární jazyk) výrazových prostředků se nejprve týkala realizačního rozdílu mezi *psanou a mluvenou* řečí. Výrazový i funkční předěl byl velmi

příkrý: jakýmsi pomezním případem tu byla pouze obřadní rétorika, avšak i ta původně závisela na psaném textu, a v základě tedy nesla charakteristické rysy psané řeči. Dichotomie se začala jasně projevovat až tehdy, když se domácím jazykem realizovala nejen mluvená, ale i psaná řeč, tedy v českém a později ruském prostředí po zániku staroslověnštiny jako kulturního jazyka doby.

Řečotvorné faktory utvářející protiklad řeč psaná — mluvená projevovaly se důsledně jak ve stadiu preparativním, tak i realizačním a posléze i hodnotícím, a to po celá staletí. Byla to doba, kdy psaná řeč existovala jako vzácná tvůrčí činnost nepočítaných vzdělanců a zároveň jako stejně řídký předmět pasivního konzumování. Pro dichotomií bylo příznačné rčení z antiky Psané slovo přetrvává a lidové rčení Mluví, jak mu zobák narost a vázal se k ní výmluvný paradox Mluví jako kniha, dotvrzující výjimku. Styl umělecké literatury představuje jeden ze základních kamenů spisovnosti, a tu bylo po celý věk hlavní snahou slovesných umělců zdůrazňovat v tvorbě „literárnost jazyka“ (termín J. Hrabáka) — především ji měl výběr jazykových prostředků manifestovat. Převládá příklon k „vznešenosti“, vzácnosti, knižnosti, patetičnosti... literatury (a zajisté v jedné linii umělecké tvorby prosazuje se dodnes). Pokud běží o jazykovědu, nemohla nedospět k poznání jistých autonomních zákonitostí psané řeči.

2. S vývojem politických a kulturních poměrů i základů vědeckého života zejména od druhé poloviny 19. století musil být veřejný život i proti vůli vládnoucích vrstev zpřístupňován pracujícímu člověku, dosti bylo demokratizováno školství, ba začaly vznikat i systémy mimoškolního vzdělávání dospělých, např. politické vzdělávání dělnické třídy; psaná řeč nabývá na významu pro každodenní život občana. Dichotomie spisovnosti — nespisovnosti mění svou funkční náplň: slouží vyjadřování *veřejnému*, oficiálnímu, ba oficióznímu, a proti tomu *důvěrnému*, soukromému, familiárnímu; na prvním vyjadřování společnosti záleží, druhé je záležitostí osobní. Za příznivých podmínek se veřejné vyjadřování stává předmětem péče, a to plánované, institucionalizované. Nový protiklad není už tak ostrý: za přepínačem kódu se objevuje „nenáležitě vyjadřování“ jako ozvláštněné, stylisticky příznakové. Většina uživatelů jazyka je totiž účelově diglosní a odstíněně volí prostředky od knižních až po lidové (a vulgární) podle druhu projevu na škále oficiálnost — intimnost.

V krásné literatuře a téměř výhradně v dramatice ze současného života uplatňuje se nověji tendence obrázet reálný život v řeči postav přiměřeností, „věrností“ jazykových prostředků tomu nebo onomu prostředí; souvisí s demokratizací umění a přibližuje styl umělecké literatury všednímu vyjadřování občana a jeho každodenní jazykové zkušenosti. Přesné chronologické vymezení nástupu nové tvůrčí linie není snadné, neděje se ani s výměnou celých tvůrčích generací; sama o sobě nemusí nová linie vždy znamenat vyšší míru umělecké hodnoty.

Dřívější funkční náplň se z dichotomie začíná vytrácet. Vznikají

nejprve přechodové oblasti mezi psanou a mluvenou řečí, srov. např. matčiny improvizované vzkazy zanechané rodině na útržku papíru, televizní diskuse na odborná témata, v nichž účastníci v mluvené řeči sahají po dosti exkluzivní terminologii, magnetofon zaznamenává mluvenou řeč relativně natrvalo. Které řečové kvality (psanosti, nebo mluvenosti) převažují např. v projevu zkušeného učitele, který výkladem zajisté z paměti reprodukuje svým žákům vědomosti získané studiem knih — textů psaných?

Funkční dichotomie vyjadřování veřejného — intimního umožňuje výklad hierarchie od spisovného až po teritoriálně omezený úzus v jasně vymezených nebo krajních oblastech dorozumívání, např. v diplomatické mluvě, v politických dokumentech (kde zejména přijatá terminologie může být výrazem názorového sjednocení, dosažené soudržnosti), při předpovědích počasí, v úředních formulářích — na straně projevů veřejných, nebo v mluvě mladé generace — na straně projevů neveřejných. Avšak v dorozumívacích oblastech pomezí nebo rozporných z hlediska oficiálnosti — intimnosti (např. při reportážích ze speciálního pracovního prostředí, při interviewu apod.) pozorujeme nezřídka preferenci vyjadřování neveřejného s interferencí obecného jazyka, profesní mluvy a slangu, a to vše jako prostředek vyjadřování „antioficiózního“, srostlého s pracovním prostředím. Nadto při složitosti společenské interkomunikace dochází nezřídka k zastření dichotomie tématem promluvy, jež ovlivňuje volbu jazykových prostředků jako slohotvorný faktor bezesporu významný.

3. Oprávněně lze předpokládat, že se v každém idiolektu bude účelová komplementární diglosie prohlubovat, tříbit a zpřesňovat. Lze též odhadnout, jakou funkci bude potom plnit dichotomie spisovnosti — nespisovnosti, když nám zkušenost potvrzuje, že dobře myšlené kampaně za spisovné vyjadřování odvál čas a že se nespisovné vyjadřování zachovává i nadále jako prostředek lokální a regionální společenské soudržnosti. Jazykovou kvalitu dnešních a budoucích projevů se zřením k spisovnosti a nespisovnosti snad nejlépe vystihne funkční dichotomie vyjadřování *modelového* a proti tomu *nemodelového*.

S nespisovností je spjato vyjadřování nemodelové, živelné. Týká se každodenních běžných záležitostí, probíhá mezi mluvčími sobě rovnými obecně (postavením, věkem, pohlavím) nebo sobě rovnými v určité životní situaci nebo alespoň při záměrně manifestované rovnosti (např. při návštěvě po letech v rodné obci). Bývá povahy do velké míry reflexní a improvizované. Nebývá společensky hodnoceno, závisí zpravidla na situačním kontextu a obráží situaci bez estetického záměru.

S ryzí, důslednou spisovností je spjato vyjadřování modelové, a to zejména je-li mezi původci projevu společenský nebo věkový odstup, vede-li se řeč na odborná témata (též o jazyce), je-li promluva (též odpověďová) určena veřejnosti, je-li třeba adresáta projevu agitovat nebo uvědomovat, sleduje-li se záměr působit na adresáta esteticky (neplatí

to však důsledně); souhrnně: uživatel jazyka formuluje v tomto případě projev jako dílčí záležitost národní kultury hmotné i duchovní.

Modelové vyjadřování vyúsťuje především v automatizaci odborného a jednacního stylu: zkoušky pomocí testů, vyplňování údajů ve formulářích žádostí a hlášení, psaní životopisu podle osnovy, dodržování směrnic pro úřední a obchodní korespondenci a postulátů na odborné, osobní nebo pracovní posudky, kódování údajů pro počítačovou techniku, ve vědě vyhraňování výkladového stylu, obecně pak stylová petrifikace denních hlášení a zpráv; v posledních desetiletích se vytvořil např. poměrně ustálený model krátké politické zprávy, zprávy v černé kronice deníku, referátu na schůzi podle povahy společenské organizace, vyhlášek, oficiálních slavností a obřadů, ustálily se typy metařečových metonymií (*tečka za zprávami, za úrodou, za školním rokem*). Ve stylu umělecké literatury sice není tvorba podle přijatého modelu novinkou naší doby, ale literární vzory se veskrze změnily: z našeho hlediska je pozoruhodné hojné pronikání prvků publicistického stylu do beletrie, srov. *Kultura měla zelenou...*, *Větrník čechral její kostkovanou sukni z dovozu...*, *v nadnormativně elegantních šatech...*, *nuzně limitovaný dárek odborové organizace...*

S komplikovanou dorozumivací situací souvisí nezřídka souhra více vyjadřovacích modelů, které se dílem podporují, dílem působí protichůdně. Tak model důvěrnosti, citované angažovanosti, sounáležitosti přivádí i do veřejných projevů prvky profesní, slangové a někdy i teritoriálně podmíněné. V projevech publicistického stylu se uplatňuje mnohvrstevná modelovost: zachovávaní přijaté politické linie a respektování společenského vědomí doby závaznou volbou termínů, působení na čtenáře přiměřenou mírou obraznosti (stále zastarávající a stále obnovované), jazyková adaptabilita vůči pracovnímu nebo sportovnímu prostředí, což má styl aktualizovat a prostředí přiblížit čtenáři; ve všech sdělovacích prostředcích se v publicistice vyzdvihuje přímočará bezprostřednost (vlastně před širokou veřejností!) a to vede k velkorysé toleranci vůči nespisovným prvkům ve vyjadřování. Odborný styl se přidržuje modelu racionálnosti (pojmovosti) a neosobnosti (potlačení původce projevu). Prosazování tohoto modelu by mělo vést k nalezení společného jazyka pro vědu a výzkum, zvláště vycházejí-li výklady z jednotného světonázorového stanoviska jako formujícího modelu ideologického. Jenže současně tu působí i některé modely disintegrační, specifikující jazyk a styl — jako úmyslný odklon od badatelské tradice, vytvoření nové vědecké školy, změna v prioritě výzkumu ap. Odborný styl vědecký vůbec intenzifikuje obecné rysy odborného stylu, mimo jiné pak nespisovné vyjadřování vůbec vylučuje. Odborný styl popularizační zčásti přijal i záměr cílevědomosti vůči adresátu projevu a komplexnosti působení na něho (proto si vypomáhá i jistou nadsázkou ap.). Nelze opominout ani model „antioficióznosti“, „lidovosti“, uplatňovaný některými intelektuály při jednání s občany, třebaže si často ponechávají dosti exkluzivní terminologii pro témata povýtce odborná. Známý je i model pracovní skupinové výlučnosti s prosazováním přejaté nebo i cizí ter-

minologie tam, kde už je vypracována terminologie domácí, jíž by široká veřejnost jednoznačně stranila. Konečně i do dialogu dvou starých přátel o běžné věci může se vmísit snaha povědět vše zvláště hezky, účinně, vytvořit pro potěšení pointu, a naopak i do vědeckého výkladu může badatel promítnout své dojetí nad tím, že se třeba na chvíli vrátil do rodného města.

Úsilí o vystižení vnitřního strukturování národního jazyka nekončí vpravdě analýzou protikladu spisovný jazyk — nespisovné útvary při komunikačním aktu. Při porovnávacím pohledu na zkoumanou problematiku vynořuje se totiž otázka typologie různých jazykových oblastí. Např. P. Ivič (1980) konstatuje, že němčina, čeština — a k těmto jazykům by bylo možno přiřadit i slovinštinu — vytvářejí ve střední Evropě kompaktní oblast, kde hraje obecný jazyk (tj. běžně mluvený jazyk nespisovný, Umgangssprache) velkou úlohu. „V ostatních slovanských jazykových oblastech tuto situaci nemáme. Každý občan v Moskvě mluví spisovnou ruštinou, a nikoli obecným jazykem, v Bělehradě mluví každý spisovně srbsky. To by byl důležitý typologický rozdíl mezi těmito částmi Evropy; a ve Francii se zase setkáváme se situací, která se v podstatě podobá východoevropské.“ B. A. Serebrennikov a kol. (1975) píše však o vzniku obecného jazyka (Gesamtsprache) v Rusku, a to v 18. století a v první polovině devatenáctého, a dodává: „Užívání ruského spisovného jazyka bylo původně zúženo staroslověnštinou, teprve na začátku 18. století došlo k odstranění této dvojjazyčnosti.“ — Soudím však, že mezi oběma názory není rozpor: na ruském jazykovém území se sice mluví ve vyšších dorozumívacích funkcích (podle naší terminologie: při modelovém vyjadřování) spisovně (v nižších dialektem), než nejde tu běžně o ryzí kodifikovaný spisovný jazyk, nýbrž spíše o tzv. standardní vyjadřování odvozené od živé normy ruštiny — a to má na mysli Serebrennikov. E. Haugen (1980) zásadně pochybuje o možnosti, že by bylo možno *mluvit* spisovně a zdá se, že mu nejde jen o etymologický význam slova.

Zjevně se zřením k syntaxi s rysy mluvenostními, k citově angažovanému slovníku (srov. např. slovo *blázinec*) a k lidové frazeologii (*Měla ho plné zuby*) považují slovenští jazykovedci (1980) za nový rys češtiny a slovenštiny rozvoj obecné češtiny a standardní formy slovenštiny jako základních prostředků běžné jazykové komunikace. „Spisovná slovenčina mala na začiatku nášho storočia ráz hovorového jazyka, aký nadobudla v martinskom období. . . V súčasnosti vzniká popri spisovnej norme druhá, tolerantnejšia norma používaná v bežnej komunikácii.“ V rámci dnešní slovenštiny uplatňujú sa jednotlivé konkrétne formy: spisovná a standardní. Není třeba rozvádět, že problematika vnitřních vztahů mezi útvary národního jazyka je v některých slovanských jazycích v celé šíři komunikační praxe komplikována vzájemným působením národních jazyků, a to jak při přímém styku obyvatelstva v pomezích oblastech, tak i v důsledku působení faktorů politických a sociologických. V tomto smyslu je dosti výjimečný vztah češtiny a slovenštiny: mluví se naprostou většinou přidržují svého rodného jazyka

(i v dialogu se Slovákem, resp. s Čechem) českého nebo slovenského; pro adresáta promluvy fungují oba jazyky stejně při střídání namnoze nepozorovaném, v lineárním sledu.

Jazykově uvědomělý občan naší doby jednak pojímá do komunikačního aktu automatizované jazykové prostředky pro běžný styk, pro události věčně se opakující, jednak tvůrčí aktualizací osvěcuje nově poznávané vztahy. V záplavě informací, analýz, pokynů k jednání, vyprávění, vzpomínek a plánování činnosti bude volit z jazykových prostředků spisovných i nespisovných ty, které mu pomohou nejprůmějšší cestou splnit komunikační úkol. Proto se stylistika musí zabývat i funkcemi nespisovného vyjadřování a jeho prvků v textu, podobně jako při hodnocení nevztahuje postulát vytríbenosti jen na projevy spisovné.

Literatura

Dialekt und Dialektologie. ZDL Beihefte, Neue Folge č. 26, vyd. Göschel, P. Ivič, K. Kehr, Wiesbaden 1980, s. 175.

Jedlička, A.: Typy norem jazykové komunikace. SaS 43, 1982, s. 272 n.

Příspěvky A. Jedličky, J. Bělíče a V. Křístka. In: Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu (Lingvistika). Praha 1978, s. 5 n.

Krčmová, M.: K šíření obecné češtiny na Moravu. In: SPFFBU A 27 (1979), s. 69 n.

Нещименко, Г. П.: Функциональное членение чешского языка. In: Функциональная стратификация языка. Moskva 1985, s. 67 n.

O niektorých otázkách výskumu slovenčiny a jej kultúry. Bratislava 1980 (cyklostylované teze Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV).

Serebrennikov, B. A., u Kol.: Allgemeine Sprachwissenschaft I. Berlin 1975, s. 413.